

контексті фундаментальних трансформацій, які відбуваються майже в усіх державах світу.

Коул ДЬЮРЕМ,
професор Бригам-Янгського
університету (Прово, США)

ПЕРСПЕКТИВИ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ: ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ В ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ РЕАЛІЙ

Право на релігійну свободу є найстарішим із міжнародно визнаних прав людини. Ще з 1648 р., з часу заключення миру у Вестфалії, праву на релігійну свободу було надано міжнародний захист. На кінець 18 століття релігійна свобода була захищена передовими законодавчими актами. Протягом наступних століть, особливо в період після другої світової війни, право на релігійну свободу увійшло до конституцій більшості країн світу.

В нинішньому суспільстві, яке стає все більш незалежним від церкви, це право нібито відійшло на задній план. Більший неспокій викликають замаху на людську гідність (тортури, зникнення людей тощо). За визначенням Джона Ноомана це право стало «покинутим пасинком руху за права людини». Але події в колишній Югославії, Ірландії та Ливані постійно нагадують, що релігійні тертя можуть вилитися в надзвичайно небезпечні соціальні проблеми, а хвиля нових конституцій в Росії, Східній та Центральній Європі й інших частинах світу допомогли ще раз звернути увагу на важливість цього основного права.

Все більше й більше концепція релігійної свободи потребує перегляду в тому плані, що це справа не тільки закону окремої країни, але й справжнє міжнародне право. Подібно до питань ставлення до навколишнього середовища, проблеми належності до тієї чи іншої релігії виходять за рамки національних кордонів. Та моральна або матеріальна шкода, яку наносять членам релігійних спільнот в одній державі, обов'язково відчують сосповідники її в інших країнах. Крім того, підхід до цієї проблеми у світовому масштабі допомагає зробити всіх рівними і смиренними. При такому підході кожний - будь то християнин, мусульманин, іудей, буддист, індуїст чи сповідник будь-якої іншої релігії або ж невіруючий - є частиною групи меншини. Яку б перевагу особлива група не мала в одній країні, це лише частина меншини будь-де в нашому плюралістичному світі. Ці реалії і є тим фоном, на якому слід аналізувати і розуміти права на релігійну свободу.

Правовий захист релігійної свободи значно відрізняється в різних країнах залежно від тих чи інших факторів: стабільності політичних режимів; характеру та історії традиційних взаємовідносин між церквою і державою; ступеню релігійного плюралізму на місцевому рівні; характеру домінуючої релігії або релігій, їх внутрішньої прихильності до релігійної свободи і терпимості; історії взаємин між релігійними групами тощо. Незважаючи на збіг вербальних формул, що визначають релігійну свободу, існують значні відмінності в тому, як встановлюються відносини між церквою і державою й тим, як досягається релігійна свобода в різних країнах.

Тому так важливо визначити, що лежить в основі цих різниць. Особливо необхідно підкреслити важливість в цьому поглядів Дж.Локка, який здійснив революцію в розумінні релігійної свободи і наперед визначив сучасні міжнародні норми релігійної свободи.

Тектоніка релігійного плюралізму

В останні роки ми стали свідками безпрецедентних конституційних змін, викликаних відкриттям угорського кордону, руйнуванням берлінської стіни, крахом комунізму. Нові конституції у всіх країнах колишнього комуністичного блоку або вже прийняті, або ще знаходяться в стадії розробки. Вони обов'язково включають положення про релігійну свободу. Прийняті закони про свободу совісті і релігійні об'єднання не тільки в країнах колишнього комуністичного блоку, а й в країнах латинської Америки, Африки та ін.

Проте, незважаючи на успіхи конституціоналізму взагалі і релігійної свободи зокрема, в сфері релігійної свободи нас чекають складні проблеми, вирішення яких є життєво важливим для міжнародної безпеки. При аналізі причин міжнародної напруженості, в тому числі й у сфері релігійної свободи, відкривається внутрішнє, приховане й дуже давнє джерело суперечностей - розділення культур або, за словами професора Самуїла Хантінгтона, «зіткнення цивілізації».

Це розділення культур подібне до величезних тектонічних пластів, які знаходяться під поверхнею землі, і якими пояснюються континентальні дрейфи, що викликають землетруси в тих місцях, де вони зіткаються. За аналогією напружені стосунки між фундаментально різними цивілізаціями лежать в основі і все частіше пояснюють характер боротьби в сучасному світі. Багато таких конфліктів є просто недавньою сейсмічною активністю в процесі довгої історичної боротьби між цивілізаціями. Як наслідок, зіткнення таких цивілізацій проявилися в розподілі християнства на східне і західне, в напружених відносинах між протестантизмом і католицизмом, між ісламом та християнством, між іудеями та іншими релігіями. Подібні ж суперечливі відносини існують і в інших культурах, сформованих традиціями індуїзму, сикхізму, буддизму тощо. Крім того, заслуговує згадки ще один тектонічний пласт - просвічений секуляризм, який не може слугувати нейтральною основою для вирішення тектонічних суперечностей.

Релігійна свобода зародилася в складних випробуваннях боротьби і соціальної напруги, які виростили з цього фундаментального розділення культур. Поки ідеал релігійної свободи буде розглядатися як похідна просвіченого секуляризму, підозра до нього буде зростати в середовищі традиційних релігій, які схильні до підтримки своєї власної гегемонії. Це значною мірою пояснює супротив ісламських культур прийняттю міжнародних релігійних норм прав людини. Сьогодні особливо актуальними є такі уявлення про релігійну свободу, які базуються на цінностях, що поділяються як в середині релігійних, так і секуляристських традицій. Але досягнення такого консенсусу, яке б ефективно захищало групи меншин, залишається надзвичайно складним завданням.

Незважаючи на цю складність, прогресивне впровадження ідеалів релігійної свободи дає ключ до зняття напружених відносин між цивілізаціями в сучасному світі. Одним із центральних питань посткомуністичної епохи є питання про те, чи можливо розв'язати ці напружені стосунки мирним шляхом, а чи, ж подібно до невблаганно сунучих тектонічних пластів, вони обов'язково приведуть до насильства, міграції та війни. Якщо ми не знайдемо законних механізмів для ослаблення напружених стосунків між цими пластами, то світ буде страждати від зростаючого насильства, міжнародного тероризму, ескалації військових конфліктів, а світова історія неминуче почне рухатися до Армагедону.

Револуція Локка в розумінні релігійної свободи

Тривалий час вважалося, що релігійна істина вимагає державного впровадження релігійних віросповідань і що політична стабільність передбачає релігійну й культурну гомогенність. Було логічно, якщо окремі релігійні вірування істинні, їх істинність надає розумне обґрунтування для їх впровадження. Крім того, що суспільство не може бути стабільним без встановленої однорідної релігії, яка могла б слугувати свого роду

соціалістичним клеєм і вищою мотивацією для вірності і підпорядкування режиму. Це посилювалося релігійними війнами, які довгий час спустошували Європу. Тому те, що Джон Локк написав у своєму «Листі відносно терпимості», можна вважати революцією в розумінні релігійної свободи. Локк зробив висновок: апарат державного примусу неефективний в релігійній сфері, держава не може силою повернути ні однієї людини до неба. Найбільше, що вона може зробити, це культивувати зовнішнє лицемірство. Проте значно важливішою для сучасних режимів релігійної свободи є інша думка Локка, яку знайдемо в кінці листа, де професор заявляє. «Зараз, якщо тій церкві, що згідна з релігією з сувереном, надається основна підтримка будь-яким громадянським урядом, і ні за якою іншою причиною, як тільки за тою, що суверен добрий і закони прихильні до неї; наскільки б надійніше відчував себе цей уряд, якби всі благонастроєні піддані, до якої б церкви вони не належали, і не розрізняючись за релігійними ознаками, могли б користуватися тією ж прихильністю суверена і тими ж благими законами, стали б його загальною підтримкою і охороною; і де ю нікому не надано було випадку боятися суворості закону крім тих, хто наносить шкоду своїм сусідам і порушує громадянський мир. Твердження Локка в цьому було далеким від стабілізації режиму. В контексті плюралістичного суспільства, режим, який поважає різні вірування, одержить підтримку тих, кого він поважає, а це приведе до значно більшої стабільності, ніж цього можна було досягнути, надаючи пріоритет домінуючій групі. Ідея тут така, що групи меншин будуть настільки вдячні за цю повагу, що замість того, щоб ставати центром чвар і потенційної соціальної дезінтеграції, вони будуть глибоко вдячні і таким чином глибоко вдячні даному режимові. Цим забезпечується значно більша соціальна стабільність, ніж цього можна було б досягнути шляхом посилення гегемонії більш сильних елементів в суспільстві.

Це глибоке розуміння заклало основу релігійної свободи в сучасних державах. Всупереч тому, як про це думали протягом століть, Локк заявив, що повага до свободи вибору у справах релігії (а в більш загальному сенсі повага до світогляду) є джерелом як законності, так і стабільності політичних режимів. Локк провів корінну ломку в політиці, говорячи, що як релігійна (в більш широкому сенсі-політична) свобода може виплекати політичний порядок із релігійного насіння, які, як досі вважали, є першопричиною анархії. Розуміння Локком внутрішньої природи речей саме в такий спосіб відкрило можливість побачити політичний космос з нової точки зору, розмістивши повагу до свободи в центр сузір'я моральних цінностей і визнаючи те, що повага до свободи й гідності окремих людей сама по собі є мораллю і релігійною істиною вищого порядку. Ця революція змінила основи законності й стабілізації політичних суспільств.

Досвід, спочатку з толерантними режимами в країнах з державними церквами, а потім - з абсолютною релігійною свободою в релігійно нейтральних країнах, виправдав розуміння Локка. Ця ідея була спочатку теоретичною, але вона центральним аспектом «живого експерименту» з релігійною свободою в США. Протягом останніх двох століть ідеал релігійної свободи отримав надзвичайно широке схвалення у всьому світі. Він чітко виражений в усіх міжнародних деклараціях з прав людини, а також в більшості конституцій світу. Вони забезпечують захист релігійної свободи в будь-якій формі, хоч є значна різниця в тому, до якого ступеню і яким засобом цей ідеал здійснюється в житті різних країн. Важливо, що принципу релігійної свободи надається всезростаюча підтримка всередині релігійних традицій, так само як і у більш плюралізованих суспільствах, їх урядах та конституціях.

Але вплив Локка на сучасне розуміння релігійної свободи ще є меженим. Він ще не дійшов до всіх правових систем і не проник у всі релігії. Націоналістичні сили, релігійний екстремізм та інші антиліберальні сили часто виступають проти нього. Навіть там, де він прижився, конкретне впровадження права на релігійну свободу все ще під питанням. Поняття релігійної свободи може бути широко інтерпретованим, починаючи з крайніх секуляристських версій, які розглядають державний нейтралітет як основний захист релігійної свободи, і завершуючи варіантами, які дозволяють релігійним меншинам окремо проводити культові обряди або ж бути до них просто толерантними.

Наступне, як визнавав сам Локк, то це те, що ідеал релігійної свободи не безмежний. Виходячи з різних історичних та культурних причин, Локк сам надзвичайно звужив ці межі, вважаючи, що загальні принципи релігійної терпимості не застосовуються до католиків мусульман та атеїстів. Якщо Локк був не правий щодо останніх, то він справедливо визначив зовнішні кордони релігійної свободи і самого лібералізму, поставивши три питання: 1) до якої міри може суспільство терпіти тих, хто не поділяє принципів взаємної терпимості і поваги; 2) до якої міри суспільство повинне терпіти тих, хто не виконує свої зобов'язання, клятви та обіцянки; 3) до якої міри суспільство має терпіти тих, хто має схильність до руйнування суспільства або через внутрішній заклик до заколоту, або ж через міжнародну війну.

Ці питання наводять на думку про межі, які навіть найліберальніше й найтолерантніше суспільство має встановити. Вони дають підставу для необхідності формулювання норми толерантності з метою самозбереження суспільства. Зрозуміло, що різні суспільства по-різному встановлюють ці норми і надають їм різне розуміння. Важливо, що зафіксовані в законах суспільства норми можуть бути підтримані різними групами, які мають різний світогляд, і що ці групи можуть бути прийняті в суспільство на їх власних умовах. Надаючи найбільшу повагу такому плюралізмові, можна зробити великий внесок в досягнення громадського порядку і послаблення тиску, яке в протилежному разі наростало б на тектонічних пластах сучасних поділених культур.

Порівняльна модель для аналізу релігійної свободи

Вихідні умови релігійної свободи. Перш ніж релігійна свобода може виникнути, в суспільстві має бути певний ступінь (1) плюралізму, (2) економічної стабільності, (3) політичної законності, (4) деяке бажання з боку різних релігійних груп та їх прихильників жити разом мирно один з одним.

Мінімальний плюралізм. В суспільстві, всі члени якого поділяють загальні переконання щодо фізичної і моральної природи космосу, питання про релігійну свободу і розходження у поглядах не виникають. Тема релігійної свободи починає звучати тільки тоді, коли з'являється інакомисля, різні світогляди й до них ставляться як до неминучої характеристики цього суспільства.

Економічна стабільність. В ситуаціях жорсткої необхідності турботи про релігійну свободу мають менший пріоритет, ніж задоволення основних економічних потреб. У Східній Європі, наприклад, вирішення економічної кризи є більш нагальною проблемою, ніж зміцнення релігійної свободи. Але те, що релігійна свобода існує в країнах з дуже слабкою економікою, дає підставу думати, що ця вихідна, порівнюючи її з іншими, не дуже важлива. Просто в ситуації гострої економічної кризи жодний режим не може бути достатньо стабільним, щоб забезпечити тверді гарантії релігійної свободи. Якщо окремі релігійні групи мають різні точки зору щодо шляхів подолання економічної кризи, це може загострити проблему політичної нестабільності і знизити ступінь, при якому режим схильний зміцнювати релігійну свободу, з іншого боку, релігійна віра може допомогти людям витримувати економічні труднощі (тут виявляється часткова правда - визначення Марксом релігії як «опіуму народу») і зробити внесок в економічну продуктивність. Тим не менш, є, судячи з усього, зв'язок між рівнем економічної продуктивності й ефективністю захисту релігійної свободи.

Політична законність. Оскільки релігія може бути силою, яка приводить закон у дію (або бездіяльність) в суспільстві, вірогідність досягнення релігійної свободи знижена до ступеню слабкості політичної законності режиму. Такий режим буде або експлуатувати домінуючу релігію, що має таку силу, або розглядати релігію як загрозу. В будь-якому з цих двох випадків релігія страждає. Екстремальні ситуації в суспільстві можуть бути результатом економічної або політичної нестабільності чи ж викликані внутрішньою або зовнішньою загрозою, тому під час таких ситуацій применшення прав релігійної свободи - нерідке явище.

Повага до релігійних прав тих, хто сповідує інші віри. Релігійна свобода неможлива, особливо якщо одна релігійна група не тільки відкидає вірування іншої

групи, а й не бажає жити з цією групою. Коли інтолерантна група є домінуючою, вона переслідує прихильників інших груп. Якщо вона не домінує в суспільстві, то вірогідно, що вона сама викличе на себе переслідування через спроби реалізувати свої релігійні погляди. В будь-якому випадку релігійна свобода не буде повністю здійснена в суспільстві, оскільки буде хоч одна група, якій заборонять її релігійну діяльність.

Ця проблема може бути вирішена тільки тоді, коли всередині цієї релігійної традиції є обґрунтування, яке закликає до терпимості або поваги до права інших мати свої, відмінні вірування. Відрадно, що в більшості релігійних традицій є засоби, які підтримують таку повагу щодо інших. В римській католицькій традиції є офіційна заява Ватикану «Про релігійну свободу» (1963 р.). В середовищі ісламу є повчання вияву терпимості до людей біблійних народів. Чисельні офіційні заяви щодо релігійної свободи були проголошені Всесвітньою Радою Церков (Амстердам - 1948, Нью-Делі - 1961, Женева - 1965, Найробі - 1975).

Згадані вище релігійні вчення, які заохочують терпимість і повагу, не завжди так відкриті, як хотілось, і не завжди живуть у відповідності до цих принципів на практиці. Але у них хоч є вихідна точка до того, щоб зробити релігійну свободу можливою.

Відношення між правами на релігійну свободу та відокремленням церкви від держави. Порівняльний аналіз проявів релігійної свободи в різних країнах і певних історичних епохах зумовлює висновок про залежність ступеню релігійної свободи від церковно-державного ототожнення. Можна припустити, що абсолютна релігійна свобода існує в умовах відсутності ототожнення церкви і держави або відсутності державної церкви, в той час як відсутність релігійної свободи передбачає повне ототожнення або встановлення державної церкви. Але така пряма лінійна залежність ступеню релігійної свободи від церковно-державного ототожнення надто спрощує справу. Тут висвітлюється одне: ототожнення церкви і держави корелюється з низькими рівнями релігійної свободи. Саме ж ототожнення церкви і держави можна розглядати як ряд типів релігійно-державних режимів, серед яких державні церкви (типовий приклад - Великобританія); церкви, що схвалені (Італія); режими, що співпрацюють (Німеччина); режими, що пристосовуються (США); режими відокремлення; ненавмисна байдужість.

Який же тип режиму є найбільш сприятливим для забезпечення максимальної релігійної свободи? На думку автора, ним є режим, що пристосовується. Історичний досвід дає підстави стверджувати, що існує тенденція досягнення максимальної релігійної свободи за умов ототожнення церкви і держави при режимах, що пристосовуються або не є ворожим щодо відокремлення церкви від держави. Зрозуміло, що значна релігійна свобода може також існувати і при режимі співробітництва і схвалення церкви там, де є істинна релігійна рівність. Однак за цих режимів завжди є відчуття, що релігійні товариства меншин мають вторинний статус, і в тій мірі, в якій суспільні фонди безпосередньо підтримують програми домінуючих церков, є члени релігійних меншин вимушені підтримувати ці програми, хоч з ними вони й не згодні. Якщо вибирати між режимом, що пристосовується, і режимом схвалення, то перший має перевагу в сучасному світі, де виникла сучасна світська «державна здійсненних можливостей» з її добробутом і законними вимірами. В міру того, як дії держави або її вплив все більш проникають в суспільство, жорстка вимога відокремлення церкви від держави надто легко переходить у відсунення релігії на окраїну життя. Крім того, в міру зростання ваги законів з'являється зростаюча потреба у винятках, які можуть бути тонко пристосовані до релігійних потреб. Зрештою, якщо пристосування може бути досягнуте без надмірних труднощів, а режим не здатний зробити цього то, такий режим демонструє менший ступінь релігійної свободи.

Історія формування (археологія) міжнародних норм релігійної свободи

Розширення розуміння релігійної свободи. Історія розвитку правового захисту релігійної свободи має декілька стадій, які зафіксовані в сучасних документах з міжнародних прав людини. Звернувшись до класичних документів XVII ст., які

послужили «прабатьками» недавніх постанов про релігійну свободу, проаналізуємо Європейську конвенцію прав і свободи людини, зокрема ст.9. Остання ідентична ст.18 міжнародної угоди з громадянських і політичних прав і відповідає ст.12 американській конвенції з прав людини. Коротко вона відображає консенсус щодо релігійної свободи. Разом з тим в ст.9 можна віднайти нашарування минулих обмежень релігійної свободи, які склалися в процесі історичного розширення релігійної свободи до того часу, поки не було досягнуто сучасного відкритого її захисту. В ст.9 говориться: 1) Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком, в богослужінні, навчанні і відправі релігійних й ритуальних обрядів; 2) свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які встановлені законом і необхідні в демократичному суспільстві в інтересах суспільного спокою, охорони громадського порядку, здоров'я чи моральності, або ж для захисту прав і свобод інших осіб.

Перш за все, як бачимо, ст.9 звернена до кожного. Це одне із найосновніших досягнень в законі про релігійну свободу в цьому столітті. На відміну від більш ранніх моделей релігійної свободи не обмежується громадами охоплені і постійно проживаючі іноземці, а також ті, хто лише тимчасово знаходиться в країні. Більше того, це право доступне не тільки віруючим. Право на свободу думки, совісті й релігії поширюється на філософській світогляд так само, як і на більш традиційні релігійні орієнтації. Зрештою, якщо термін «кожний» раніше витлумачувався тільки щодо дійсних осіб, то сучасна трактовка має на увазі захист прав релігійних об'єднань як самостійних організацій або ж уп, оскільки релігійну свободу найкраще захищати, визнаючи права релігійних об'єднань на їх автономію.

Ст.9 дозволяє не тільки внутрішню свободу релігії - свободу мислити і вірити як побажаєш до тих пір, поки така віра абсолютно не проявляється зовні якимсь чином, - а як свобода домашньої церкви, коли внутрішні вірування можуть бути зовнішньо вираженими в стінах свого дому. Тісно пов'язаною з правом на віросповідання та спосіб життя у відповідності до віри в глибині душі або стінах дому є свобода змінювати релігію або віросповідання. Ця свобода часто не визнавалася, і до сьогодні перехід, зокрема, з ісламу в іншу віру не є допустимим в багатьох мусульманських країнах. Більшість сучасних правових систем захищає загальне право вибирати і змінювати релігійні вірування, але частіше всього лише теоретично реалізуються ці права, а насправді ж вони недостатньо сприйнятливі до впровадження на практиці.

Згідно з ст.9 й аналогічними документами з прав людини свобода релігії в усіх перерахованих аспектах не може контролюватися державою. Контролюватися можуть лише прояви релігії, і прояви можна контролювати лише в обмежених обставинах, які обозначені в підпункті 2. В цьому проявилася розділеність віри й дії, яку ми продовжуємо спостерігати у ХХ столітті.

Ст.9, розширяючи концепцію релігійної свободи, захищає свободу культових обрядів і детально витлумачує її. Свобода культових обрядів трактується як дозвіл здійснювати групові обряди в церквах або інших будинках, без дозволу будь-яких маніфестацій віри за межами таких споруд. Свобода культових обрядів поширює захист на дійсні богослужіння або формальні акти богослужіння на протипагу іншим формам релігійно-вмотивованої поведінки, зокрема відвідування хворих, організація спортивних програм тощо. Досягнення права на свободу культових обрядів навіть в такому вузькому сенсі було значним просуванням вперед в історії. Щоб усвідомити його розміри, згадаємо життя віруючих за сталінського режиму, які дійсно могли ходити до храму, але із-за цього могли втратити свою роботу, можливість отримати освіту тощо. Крім того, модель свободи богослужбових відправлень віддзеркалює вузьке уявлення про те, чим займається релігія. Для віруючих є таким же важливим заняття благочинністю або дотримання посту в релігійні дні відпочинку, як і участь їх формальних богослужбових обрядах.

Ст.9 також чітко визнає, що права релігійної свободи поширюються як на суспільну, так і на особисту поведінку. Частиною того, що вирізняє релігійну свободу, є її, звичайно, спільнотний характер. Надання права на свободу віросповідання без захисту спільнотних зв'язків і структур є насмішкою над істинною релігійною свободою.

Більше того, ст.9 поширює релігійну свободу за межі чисто особистої сфери на громадські збори. На відміну від інших прав на свободу вираження, таких як свобода мови, захист релігійної свободи при будь-якому режимі має поширюватися також і на поведінку. Тому справедливі системи релігійної свободи захищають релігію, яка маніфестується не тільки тайно, а й публічно.

Зрештою ст.9 поширює релігійну свободу за межі простих маніфестацій релігійних вірувань або богослужінь до захисту навчання, використання на практиці і дотриманні ритуалів. Таким чином, окремим індивідуумам і релігійним спільнотам має бути надане право навчати і навіювати свої релігійні ідеї, які притаманні їх традиції. Це буде приводити до значних розгалужень інституцій, оскільки багато релігій мають свої духовні центри і теологічні заклади для навчання священнослужителів. Релігійна свобода, без сумніву, тягне за собою право виконання і дотримання релігійних переконань, дотримання дієтичних правил, релігійних свят, участь в церковних службах і ритуалах, відмову від медичного обслуговування, посвяту в духовний сан, участь в релігійних фестивалях тощо. Без такого виявлення у зовнішньому світі релігійна свобода значною мірою безглузда.

Незважаючи на те, що релігійна свобода, як це сформульовано в ст.9, дуже широка, але вона не безмежна. В сучасних вільних суспільствах релігійна свобода підпорядкована загальній свободі і одержує успішний захист, оскільки більшість вільних суспільств визнали особливу роль, яку релігія відіграє в житті окремих людей, груп і суспільств. Ст.9 захищає релігійні прояви, які необхідні або глибоко й сокровенно пов'язані з релігійними віруваннями, але не обов'язково все, що мотивується чи дозволяється релігійною вірою. Так, більшість віросповідань дозволяє окремим особам виставляти свою кандидатуру на виборах і служити в політичних відомствах, але той факт, що це дозволено релігійним віросповіданням, не означає, що даний індивідум має право релігійної свободи робити це. Той факт, що чиясь совість дозволить їй надати перевагу аборту, не означає того, що у неї є право релігійної свободи робити його. Зовнішні кордони прав релігійної свободи залишаються розмитими, але важливо визнати те, що вона має свої межі. У протилежному випадку існує ризик, що основні права на релігійну свободу будуть нівельовані й втратять той посиленний захист, який вони заслуговують.

Обмеження релігійної свободи. При зростаючому обсягу прав релігійної свободи зберігаються їх обмеження, єдино допустимими серед яких є обмеження на релігійні маніфестації, скоріше, лише на суспільні. Ніякі обмеження на право мати віру або змінювати її недопустимі.

Історія релігійної свободи в період, що наступив за Реформацією, почалася з принципу «*cuius regio eius religio*» (чия влада - того й релігія), проголошеного у зв'язку із заключенням миру в Аугсбурзі в 1555 р., і продовжувалася в більш ліберальній формі після заключення миру у Вестфалії. У відповідності до цього принципу, світському уряду було надане право визначати релігію в його королівстві з метою забезпечення релігійно однорідного середовища. Світський правитель або держава за таких умов фактично мали необмежену свободу дій в обмеженні релігійної свободи і вільно могли накладати прямі заборони на релігії, яким не надаються переваги.

У порівнянні з такою абсолютною свободою дій, вимога, що виникла в кінці 18 ст., про дозвіл накладати на релігії загально визнані всюди обмеження, була вже значним прогресом. Основною ідеєю тут було те, що релігійна свобода має бути визнана в межах, установлених законом, з розумінням того, які тільки нейтральні закони, що виконуються повсюдно, будуть вважатися відповідними обмежувальними законами. У відомому формулюванні, яке все ще визнається в конституційному законі Німеччини,

говориться: «Кожна релігійна організація повинна регулювати і вести свої справи незалежно, в межах дійсного для всіх закону». Цим підтверджувалося, що держава вільна накладати будь-які обмеження на церкви, які вона бажає, але за умови законного примусу на всі релігійні групи, включаючи й домінуючі, і ті, що користуються прихильністю. Ранні варіанти релігійної свободи, проголошені в кінці 18 ст., були схильні вважати, що ці обмеження дії закону на релігійну свободу законом будуть адекватними для охорони релігійної свободи.

Обмеження дії закону все ще явно проглядаєся у наполегливості ст.9: «Свобода у виявленні релігійних почуттів може бути піддана тільки таким обмеженням, які приписані законом...» Європейський суд з прав людини вважає, що ця фраза не просто повертає нас до внутрідержавного закону, але також відноситься до якості закону, який вимагає відповідності з нормою закону, що чітко викладена в приамбулі конвенції. Логічно, що будь-який закон, який спрямований або накладає певні обмеження на окрему релігійну групу, є реакційним або слабким, оскільки матиме внутрішню суперечність із-за цієї вимоги.

За роки, що пройшли з кінця 18 ст., в міру набуття людською спільнотою все більшого досвіду щодо істинної релігійної свободи, загострилась чутливість до рецедивних проблем. Вимога ст.9 щодо допустимості обмежень, які необхідні «в інтересах суспільної безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я і моралі або для захисту прав і свобод інших» поєднує всі ці проблеми. Дуже різні випадки підпадають під ці категорії: законність вимог імунізації, дозволеність протесту проти переливання крові, випадки полігамії серед мормонів в США в 19 ст., сучасні проблеми з «наркотичними» церквами, проблеми, пов'язані із зціленням вірою або жертвоприношення людей і тварин тощо. Різні суспільства можуть прийти до різних висновків щодо того, де мають проходити кордони релігійної свободи. Але будь-яке суспільство все-таки визнає необхідність якихось обмежень. Найбільш необхідним, з точки зору автора, є прийняття законів, які б забороняли будь-кому в суспільстві втручатися у справи, які стосувалися б діяльності окремих релігійних груп з тим, щоб одержати закон, який виконує вимогу норми, але все ж не замахується на релігійну свободу.

Щоб запобігти цьому, ст.9 вважає необхідною умовою положення про те, що свобода вияву релігійних почуттів підлягає тільки таким обмеженням, які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах суспільної безпеки.

В багатьох нових законодавствах, що з'являються у Східній і Центральній Європі, особливо в країнах, що постали на теренах Радянського Союзу, виникає тенденція приймати нові закони щодо релігійної свободи у відповідності з головним законом тієї чи іншої держави, тобто релігійна свобода повинна мати відповідний дозвіл того чи іншого суспільства.

Порівнюючи Американську Угоду з прав людини (ст.12) і Європейську Угоду (ст.9) щодо заборон на обмеження виявів релігійної свободи, зауважимо на деякій різниці у їх формулюваннях. Ст.12 проголошує, що свобода у виявленні релігійних почуттів може «підлягати тільки тим обмеженням, які приписані законами і які необхідні, щоб охороняти суспільну безпеку, порядок, здоров'я...» Тут опущена фраза «необхідні в демократичному суспільстві». Автор сподівається, що Американська Угода буде витлумачена у світлі нормативної переваги демократичного суспільства.

Сучасні тенденції в інтерпретації міжнародних норм релігійної свободи зафіксовані в 16 і 17 статті Заключного Акту Віденської зустрічі держав учасниць конференції із співробітництва й безпеки в Європі. Він утримує перелік конкретних вимог, необхідних для уникнення посягань на релігійну свободу.

Не цитуючи 16 і 17 статті повністю, оскільки вони є в цьому збірнику, прокоментуємо окремі наявні в цих статтях принципи. Пункт 16 (1) надзвичайно важливий для релігійних меншин. Як окремі члени таких спільнот, так і самі общини, потребують гарантії, що вони не постраждають від дискримінації у порівнянні з іншими

віруючими або невіруючими. Пункт 16 (3) спрямований на позитивний практичний результат в отриманні релігійними організаціями і групами юридичного статусу. Важливо, щоб процедура офіційного визнання не зазнавала бюрократичних перешкод і була гнучкою у своєму використанні щодо різних релігійних груп. Характерно, що ця стаття не вбачає відмінність між «своїми» і «чужими» общинами віруючих і що держави повинні надавати офіційне визнання їх статусу, сприяти набуттю ними правосуб'єктності або корпоративного статусу релігійної організації. Відмова у законному визнанні статусу реально існуючої організації є запереченням релігійної свободи, оскільки без визнання правосуб'єктності релігійні організації не можуть набувати власності або інших матеріальних цінностей, необхідних для відкритого виявлення релігійних почуттів і віри. Таким чином, відмова в офіційному визнанні релігійної групи як юридичної особи допустима лише в тому випадку, коли необхідно захищати якісь знехтувані державні інтереси, що не можуть бути досягнуті менш обмежувальним способом. Той же пункт передбачає рівний статус для всіх релігійних об'єднань утверджує принцип презумпції (дана релігійна організація не винна і заслуговує захисту релігійної свободи, поки не доведене зворотнє).

Інші пункти статті 16 зорієнтовані на забезпечення автономії і самовизначення релігійних громад, на визнання свободи будувати свою організацію у відповідності до власних традицій (наявність або відсутність ієрархії), на вибір церковного персоналу, на запобігання дискримінації у фінансових справах релігійних організацій, на можливість і необхідність консультацій держави з релігійними інституціями, на право на релігійну освіту і виховання тощо.

Висновки і рекомендації

Історичний досвід різних країн у сфері релігійної свободи і його порівняльний аналіз приводить до деяких нормативних висновків. Більша релігійна свобода найвірогідніша при режимах, які мають рівне ставлення до окремих осіб і релігійних спільнот. Норма законного стримування на допустимі обмеження виявлення релігійної свободи не адекватна. Однією із найбільш важливих рис релігійної свободи, те, що робить її основним і невід'ємним правом, є її первинність як в часі, так і за ступенем обов'язковості щодо вимог цивілізованого суспільства. Держава, яка робить вигляд, що будь-який закон, який вона приймає, навіть якщо цей закон носить загальний характер і зовнішньо нейтральний, не здатна зрозуміти, наскільки істотною є релігійна свобода.

Незважаючи на те, що інститути релігійної свободи різні внаслідок дії місцевих традицій і культур, нині набутий значний історичний досвід щодо релігійної свободи, за допомогою якого можна вже ідентифікувати безсумнівні принципи, які заслуговують загального визнання. На мінімальному рівні вони включають не тільки принципи релігійної свободи, які проголошені в основних міжнародних документах з прав людини, а також і у Віденському заключному договорі, в Декларації Об'єднаних Націй 1981 р. із усуненням всіх форм нетерпимості й дискримінації, що ґрунтуються на релігії або віросповіданні. Необхідно прийняти практичні заходи з метою ототожнення конституційних і встановлених законом положень, що не відповідають цим принципам за мінімальним міжнародним стандартом. Мають бути зроблені також кроки в напрямку більш широкого схвалення цих принципів. Гарантія забезпечення офіційного визнання і реального здійснення всіх цих принципів допоможе подальшому поступу в сфері релігійної свободи.